Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

ЧАГЫДЫЛГА ДЕКАБРЬ 15-те ДООСТУР

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 234 (14956) 1992 чылдың декабрь 3, четверг

Солунга ат салган шагы 21.00 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Россияның улус депутаттарының чедиги Съездизи ажыттынган

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россияның улус депутаттарының чедиги Съездизи декабрь 1-де Кремльдиң Улуг ордузунда бодунуң ажылын эгелээн.

Съездиниң хүн чурумунда—Россияда экономиктиг реформаның чорун турарын чугаалажыры, чурттуң чаа Үндезин Хоойлузунуң талазы-биле ажыл дугайында информация, күштүг боор турар Конституцияга өскерилгелерни киирери, Дээди Советтиң составының чамдызын чаартыры, Россия Федерациязының составынга Ингуш Республиканы тургузар дугайында парламентиниң шиитпирин бадылаары болгаш өске-даа.

Дээди Советтиң Даргазы Руслан Хасбулатов Съездини ажыдып тура, чуртта чаартылгаларның чедишкини хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргалар боттарының аразында кады ажылдаар аргазы тургустунганындан дыка улуг хамаарылгалыг деп демдеглээн. Съездиниң кол сорулгазы чуртту кризистен дүрген-ие үштүп үндүрерин тодарадыры болур деп, ол айыткан.

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин болгаш Дээди Советтиң Даргазы Руслан Хасбулатов олар Съездиге сөс ап, чуве чугаалаан.

Сөс ап, чуве чугаалаанларның аразынга РФ-тиң улус депутады, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы Каадыр-оол Бичелдей биргги хүнде база киргеи.

Съездиде 980 депутат киржип турар. Баштайгы телевилээни-биле Съезд тос хүн ажылдаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Тываның аржааннар талазы-биле айтырыгларын шиитпирлээр лабораторияны Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллдизиниң чанынга тургузар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың ноябрь 20-де хүлээп алган.

Бойдустуң эм—шынарлыг аржаан сугларының болгаш өске-даа түүлдериниң байлак курлавырлары Тыва Республикада барын доктаалда демдеглээн. Ындыг болза-даа ажылдап турар сезонунут курорттар («Чедер», «Үш-Белдир»), профилакторийлер (Дус-Хөлде, Бай-Хөлде, Шивилиг, Ажыг-Суг болгаш өске-даа чамдык аржааннар) республиканың ажылчы чонунуң кадыкшылын экижидер негелделерни долузу-биле хандырып шыдавайн келген.

Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллдизиниң кылган баштайгы шинчилелдериниң түүнелдерин Курортологияның болгаш физиотерапияның Томскиде эртем-шинчилел институдунга, Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунга, Кардиологияның Томскиде эртем-шинчилел институдунга чугаалажып көргенин өзүгаар алырга, Тываның аржаанларының, дустуг, малгаштыг хөлдериниң эмнелге болгаш дыштанылга күүсүү бедик, ынчаарга оларга республиканың бодунуң санаторий-курорт, профилактиктиг кадыкшылдыга баззазын тургузуп болурун доктаалда демдеглээн.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаатканы болза:**

1. «Тыва Республиканың бойдузунуң эм шынарлыг суглар курлавырларын комплекстиг шинчилеп көөрү» деп эртем угланыышкынныг айтырыгны хандыр шиитпирлээр лабораторияны Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң киржилгези-биле Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллдизиниң чанынга тургузар.

2. Лабораторияның 1993 чылда ажыл-чорудулгазын хандырарынга 5 миллион рубльден эвээш эвес акша-хөрөнгини республика бюджединге баш бурунгаар тускайлап бээрин Сан министерствозунга (Ондар) дааскан.

3. Лабораторияга ажыглаар немелде шөлдү бээр дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн Күрүне эт-хөрөнгизин эргелеп башкарар талазы-биле куркомга (Сарбаа) дааскан.

4. Тываның ам тургустунуп турар эртем төвүнүң составынга лабораторияны киирерин болгаш ооң статузун тодаргайлаарын. Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле куркомга (Тас-оол) дааскан.

Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллдизиниң чанында чаа лаборатория Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу-биле демнежип алган, аржаанларны шинээлип алыр талазы-биле эртем шинчилелдериниң база сүмелер бээриниң үе-чадалар авыы-биле программазын 1993 чылдың июль 1-ге чедир ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киирип келирин доктаалда айыткан.

СҮТ ЧОК БЕРГЕ-ЛЕ-ДИР

Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң девискээри делгем, херия чер. Барык-ла район девискээриниң хөй кезиин ээлеп турар чыгыы болдур ийин. Ындыг-ла үр эвес үеде совхозтуң нинти малы 65 мун ажып турган. Ол үеларде ажыл-агый алды сүт-бараан фермалыг турган. Олар чылда барык-ла 300-400 тонна хире сүттү бүдүрүп, ону күүнеге дужаап турду. Ооң чоорту-ла «О-Шыныа» совхозту тургузар дээш Ак-Чыраа девискээрин 20 ажыг мун малы-биле кады Тес-Хем районунче шилчидипкен. Ооң соонда каш чыл эрткенде «Ак-Чыраа» совхозту тургузар дээш база-ла инек, чылгыны үзүп берген. Ынчалза-даа совхозтуң кежигүннери эки ажылдап, хөй продукцияны бүдүрбүшаан 40 ажыг мун малдыг турду. Амгы үеде ооң девискээринде Чаа-Суур төптүг «Эртинелиг» совхоз база тыптып келген.

Ам ооң түннели кандыг болуп турарыл? Совхозтарның мал-маганы өлүп, чудап турар. Сөөлгү каш чылда безин мал бажы дыка кызырылган. Чаа тургустунган «Эртинелиг» совхозтуң 400 ажыг сарлыы чудап өлген. Олар чумага удур тарылга кылганының соонда кырлы берген.

Бо хүннерде совхозтарда чангыс-даа ферма чок. Чаа-Суурга саар 100 хире инек турган чүве. Олар колдуундала өлүп төнген. Чүгле 12 инек арткан. Оларны ам тарадыпкан. «Торгалыг» совхозтуң өнчүзүнде инектер кызыраан. Олар барык-ла ийин чыл дургузунда төл бербээн. Үжен-Ыяш деп черге сүт-бараан фермазы ажыдып алыр дээш ийин бажынны тудуп эгелей бергеш, ам шуут ара каапкан.

«Ак-Чыраа» совхозтуң фермазынга турган инектерни бо чылын база-ла сагбайн барган. Торгалыгта бичии уругларны сүт-биле хандырар албан чери турган. Ол база хагдынган. Үш совхозтуң столоваялары кара шайын хайындырбышаан. Эмнелгеде чыдар кижилер сүт ишпейн турар. Байдал мынаг турда, район чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелели кандыгдаа хемчег албаан. Чаа-Суурнуң фермазында хөй инек өлүп турда, кандыг-даа дүвүрээзин үндүрбээн. Ам барык-ла ол үш совхозта тыва уксаалыг инектер кырлырының кырында келген. Чүгле сарлык көөдедир өстүрериниче сагыш салгаш, шак ындыг күзенчиг эвес байдалды тургузуп алган деп бодаар мен.

Кончуг-ла берге чүве—бар чүвени чок кылдыр үзүткап алыры. Ол шуут ырма сынчыг чүве-ле-дир. Совхоз ажылчыннарының ажыл кылыр тура-соруу чок апарган. Оларның хөй кезии малды хуужудуп алза кандыгы деп айтырыгны көдүрүп эгелей берген. Ындыг-даа болза, ону суртаалдаар талазы-биле ажыл чорудуп турар даргалар чок-ла боор чүве-дир. А удуртукчулар совхозтар таразар деп барган хөөнге алзы берген. Ынчангаш ажылдың түннел чок болуп турарының бир чылдаганы ында деп бодаар мен. Өскээр чугаалаарга, кижи бүрүзү-ле бодум билир мен дээр апарган шагдыр бо.

Василий БЮРБЮ.
Өвүр район,
«Торгалыг» совхоз.

ЧААЧЫЛДА

Номчукчуларның дилээ-биле

АРЫННАР

«Тыванын профэвилелдери», «Аадан», «Башкылал».

БУЛУҢНАР

«Хуужудулга», «Судур», «Кижи болгаш хоойлу», «Бойдус болгаш кижи», «Культура болгаш амыдырал».

РУБРИКАЛАР

«Кожа олура, ажыы-биле чугаалажыыл», «Шынга шүгүмчүлээн соонда», «Дүүн, бөгүн, даарта», «Истелге, суд болгаш шииткел», «Дүрген дуза херек», «Делегейниң чидигленген булуңунда».

РЕКЛАМА

ХУУДА БАЙЫР ЧЕДИРЕР БОЛГАШ ЧАРЛАЛ БЭЭР ДИЗИНЕРЗЕ. «ШЫН» СОЛУН СИЛЕРГЕ ДУЗАЛААР.

СИЛЕРНИҢ ЧАРЛАЛ РЕКЛАМАЛАРЫҢАР ЭН-НЕ ХӨЙ НОМЧУКЧУЛАРГА ЧЕДЕР.

• „Шын“ — республикада неделяда 5 катап үнер кара чаңгыс солун.

• Чартык чылда өртээ 200 рубль, а үш айда — 100.

Өске солуннарга бодаарга хөй үнер, өртээ база чиик.

«Шын» солуннуң чагыдылгазы уламчылавышаан. Солунну чагыдып алырынче далажыңар!

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиуму болгаш Чазаа Тыва Республиканың ИХМ-ниң оперативтиг истелге бюрозунуң ажылдакчылары

милицияның капитаны, онза чугула херектер талазы-биле оперативтиг улуг төлээ

Николай Мангырович МААДЫНЫҢ,

милицияның капитаны, онза чугула херектер талазы-биле оперативтиг улуг төлээ

Петр Георгиевич НИКОЛАЕВТИНИҢ,

шагдаа-чолаачы, милицияның аная дайынчызы

Валентин Мөңдүлович ДУЛГУНУҢ

1992 чылдың декабрь 1-де албан-хүлээлгелерни күүсеп чоруур үеэзинде халаптыг уржукка таварышкаш мөчээнни дыннатпышаан, оларның төрелдеринге болгаш чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Декабрь 3 — Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү

БҮГҮ ТАЛА-БИЛЕ КАМҒАЛААР ДЭЭШ

Биргелешкен Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 1982 чылдың декабрь 3-те хүлээп алганы Бүгү-делегей программазын өзүгаар инвалидтерге хамаарыштыр тускай он чылды чарлаан. Ол программаның дөзүнде кижиниң эргелериниң принциптери салдынган, ынчангаш инвалидтерни ниитилелдиң амыдыралынче идепкейлиг-биле хаара тудар сорулга салдынган. Инвалидтерге хамаарыштыр Бүгү-делегей программазының кол сорулгазы — инвалид болур чорукту баш удур болдурбас, бертик-межел апарган кижилериниң ажыл кылып шыдаар шинээн катап тургузар база ол ышкаш оларга ниитилелдиң долу амыдыралының бүгү талаларынга киржириниң деи аргаларын тургузарынче угланган.

Инвалидтерниң он чылын чарлааны дээрге-ле, КНО кежигүннери чурттарының чазактары боттарының инвалид хамаатыларынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээриниң хүлээлгелерин алганы ол болур. КНО-нун Кол Ассамблеязының чарлаан он чылының төнчү чылында декабрь 3-түү Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү кылдыр доктаадыры көрдүнген турган. Ам он чылдар эрткени ол, ынчангаш бо чылгы декабрь 3—Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү болуп турар ужуру ол.

Инвалидтерниң ол хүнүнде чер-черлерге эрге-чагырганарның төлөөлери-биле ужуражылгалар чорудары, делегелер болгаш инвалидтерниң киржилгези-биле янзы-бүрү байырлалдарны эрттирери көрдүнген.

Бо эрткен он чыл иштинде бистиң Тыва Республиканың эрге-чагырга организациясының талазындан инвалидтериң социал камгалалын экижидериниче угланган доктаал-саварлар болгаш өске-даа хемчеглер алдының келгенин айтыр апаар.

Мен ам республиканың эки турачы инвалидтер ниитилелиниң ажыл-чорудулгазынга саксы доктаап көрейн. Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Тывада организациязы 1988 чылда тургустунган, оон хүрээлелиннде 5 мүн кижи Тыва Республиканың 8 мүн ыгам инвалидтерин төлөөлеп турар. Тыва ниитилелде хоорай болгаш районнарның 16 баштаар черлери база черчерлерде 107 эге организациялар хаара туттунган. Оон хоорай болгаш районнарда баштаар черлериниң ажылдаарының таарымчалыг байдалдарын чер-яер Советтери тургускан.

Инвалидтер ниитилелиниң организациялары бертик-межел апарган кижилериниң социал катап тургустунуушкунун болгаш камгалалын чедип алыр дээш, оларны идепкейлиг күш-ажылга хаара тудар болгаш оларның амыдырал деннелия бадырбас дээш янзы-бүрү ажылдарны чорудуп турарын демдеглээри чугула. Ниитилелдиң чер-черлерде баштаар черлери «Сагыш човаашкын» деп комплекстиг программаны боттандырарынче улуг кичээнгейни салып келген. Барык-ла район бүгүзүнүң төвүнде болгаш Кызыл хоорайда инвалидтерге бараан болур тускайлаттынган магазиннерни ажыткан. Ында чугула дерек бараанар болгаш продуктулар бар, ону садыларга четчири-биле тургузар дээш инвалидтерниң активчилери база сагыш салып турар.

Инвалидтериң бажың-балгат-биле хандырылгазының талазы-биле чогуур ажылдар чоруттунуп, бажыңга телефон салдырарына, одаар чүүл сөөртүп чедиреринге улуг дузаа көргүстүнүп турар. Черчерлерде ол дуза багай эвес. Эн-не чедимес кижилерге акша-төгерик дузаламчызын көргүзүп, чүгле бо чылын 460 инвалидтерге 105 мүн рубль түнүүг дузаламчыны берген. Бо акшаны буянныг сеткил акцияларындан, эки тура дадывырлар, халас өргүүшкүннер, кежигүн дадывырларындан киирип ап турар бис. Маңаа Чоннуң социал камгалал министерствозунга, «Тыва дагдугу» комбинатка, Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем районнарның ажыл-агыйларынга инвалидтер ниитилели деткип, акша-төгерик-биле дузалап турары дээш өөрүп четтиргениви-ни илередирдир бис.

Инвалидтер-биле чорудуп турар ажылдарның дээштин чер-черде баштаар черлериниң эгелекчи, тура-соруктуг идепкейинден хамааржыр. Бо утланыышкын-биле эки ажылдап турар Бай-Тайганы (даргазы Х. М. Кан-оол), Барыын-Хемчиктиң (А. А. Винченко), Чөөн-Хемчиктиң (К. Х. Ондар). Эрзинниң Б. К. Чывырал), Кызыл районуң (Л. Л. Климкович), Каа-Хемниң (К. С. Очур-оол), Кызыл хоорайның (А. В. Десяткин) баштаар черлерин алап демдеглээри черле чугула.

Амгы тургустунган байдалда инвалидтер өртүзүнга суртаал, тайылбыр ажылдарыч хөйү-биле чорудары негеттиниң турар. Бертик-межел кижи бүрүзү оон дугайында сагыш човаашкын бар-дыр деп чүвени медереп көрүп, хоойлу өзугаар берген чингелделерни эки билген турары чугула.

Ниитилелдиң кичээнгейинин төвүнде инвалидтерни ажылга тургузарының айтырыы турып турар. Сан-түү өзугаар алырга, бертик-межел кижилериң 70 хуузу ажылдап турар. Ынчалзажок соолгу үеде инвалидтерни ажылдан кызырар чоруктар көвүдеп турары харааданчыг. Ынчангаш инвалидтерге ажылдаар ужурлуг тускай көрдүнген ажылдаар черлерни баштаар черлер ястчин ап турары тоң чугула.

Ажылыыстың база бир улуг айтырыы— инвалидтерге бүдүрүлге базазының тургузуп алыры. Ону тургузуп алза, 1991 чылда инвалидтер ниитилели бот-акшаландырыышкынче кирер аргалыг болу бээр. Бо хүнде республикада чүгле ийи-ле бүдүрүлге — «Искатель» кооператив болгаш мотоколяскалар септээр цех тургустунган. Бүдүрүлге бажыннары болгаш чиг эттин, артык кезектериң чедиштезиниде дыка хөй инвалидтер бажыннарында ажылдап олурар. Инвалидтер ниитилелдериниге өөнү комитеттерни дамчыштыр 3-4 бүдүрүлгелерни бээр дугайында РФ-тин Чазааның айтыышкыны күүсеттикмейн турар чүведир. Ынчангаш Тываның Чазааның болгаш Дээди Советтиң деткимчези чокта бүдүрүлге базазы тургузуп алыры биске берге болуп турар.

Бүгү-делегейнин инвалидтер хүнүн демдеглевишаан, черчерде баштаар черлер экономиктиг реформаларны чорудуп турар үеде инвалидтерниң социал камгалалынга дарый болдунар хемчеглерни ап, шынгыы ажылдарны чорудуп, чоннуң он категориязын деткиир, камгалаар талазы-биле бар-ла түүлдерни кылып чорудар ужурлуг.

Сергей ЮША.

Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Тывада баштаар черниин даргазы.

КЫШТАГЛААШКЫН: малчыннарда

КОДАНЫМНЫ ОЙБАЙН КӨРЕМ...

Район чагыргазының планын өзугаар кыштаглар, фермаларже үнүүшкүниер кылып, ында кыштаглаашкынның база малчыннарның амыдыралчурталга байдалы-биле танылжар сорулга-биле харысалгалыг ажылдакчылар чер-черлерге чедип, ажыл-ишке боттуг дузаны көргүзүп, ажыктыг арга-сүмени берип турар. Бо удаада мен Улуг-Хем район Советиниң даргазы Б. С. Седейниң удуртқан бөлүүнге «үшкажыптым». Аныяк совхоз «Арыг-Бажы» базарывыс ол. Чаа-ла бут кырында туруп орар ук ажыл-агыйда мал коданнары амдыызында эвээш. Мыйыстыг бода мал фермазы, ийи малчын коданол-ла. Бирээзинде анай, өскезинде төрүүр өшкү бар.

Суурдан каш-ла минута халыткаш, баштайгы коданга келдивис. Черни Ханы-Чоога дээр. Хаттыг-Чоога дээн болза база ажырбас хире. Ам база хадымарлап келди. Баштай бисти аалдың ыт-кужу эвес, а кезек торлаалар уткуп алды. Дугуй алдынче чүгле кирбес. Эки-даа, багай-даа үүл бүрүзү черле ындыг — эскертиннинчел. Дөө ол саванның хараадаанчыын. Ыйылак долу. Та суур иизе, та бо малчынның хуу ииектери, мал дойлаан. Кыштын башкы айы чаа-ла үнүп келгенде аан. Ол ышкаш хайыраан көрженин. Өдек, довурак-биле холушкан. Эрзин, Тесте, Бай-Тайгада малчыннарның одаар үүлү-ле ол чүве ийин. Күзүн аад бүрүзү көрженин хөлчок таптыг чыскаай салып, кургадыр. Халас кежик. Ам бир тонна хөмүрүүн өртээ 1 мүн акша чедип турар болдур эвеспе, сөөртүлге-биле катай. Даштын бир каш ангор анайлар ногаан сиген дайнаан, кызыл дус чылгаан тур. Өскелерни одарлап үнген хөвирлиг. Кедизи барып, эки-ле дук үнер-дир ам.

Театр тон азар черден эгелээр болза, малчын кодан кажаадан эгелээр болгай. Кажаа иштин кирип көрдүвүс. Делгем, бедик, эптки кончуг кажаа болду. Эрткен чылын маңаа 100 ажыг ииек кыштаанын суму чагырганының даргазы Леонид Доржу-оолдан билип алдым. Ынча хөй ииек хос-чайлыг кирип турда, 431 анайда үүү боор. Ажылшчы кижи черле ындыг, эскериичел. Үзе өрээлдээш, чедир дуглаваан черден сырынай-дыр. Ону доп-дораан дуй кагарын Бадарчы Сенгиевич малчынның адазынга сүмеледи. База кажаа иштинге сыра-биле коошпа хевирлиг чүве кылгаш, анайларны аңаа чемгерзе эки дээрзин чугаалады. Бичии-даа болза ыжык болгай.

Валерий биле Александра Ымбылаар бо анайларны чаа хүлээп алган, боттары назын үезин аныяк улус болду. Кодан-девискээринде бажын, сакманчылар өө, биеэги улуг кажаадан өске тудуглар амдыызында чок. Чунар-бажын кылып алыры тоң чугула дээрзин чугаалажып ордувус. А Валерий Коңгар-оолович чыдыр. Боску аараан. Хоочураан ангиналыг кижи болду. Малчын улус черле ындыг: орта дыштанар туржук, огулуг чемненир безин чай чок апаар. Дүрген дуза машиназын дораан баткаш чорудар боор аазалдывыс. Бажын делгем, чырык, чылыг. Хоорай бажыннарындан дудак чок чорду. Ханаларда хевистер, чем шкавы, стол, сандай, телевизорда «Байлар база ыглажыр» деп телесериалдың ээлчеглиг серизы төөгү турда кире берген болдувус. Александра Кыргысовна аяксавазында барды. Чин сарыг шайны ижип, чигир-боованы амзап ора, азыр-чем-биле хандырылга дугайын чугаалаштывыс. 45-тин норма чигирин алган. Далганы бар. Ындыг болганда хлеб быжырып өөренир болза, мыя мында-ла. Ажык суугу кырында сковорода ышкаш төгерик савага белен быжырып база болурун бистин бирээвис сүмеледи. Амданы безин бир тускай боор чүве ийин деп ол уламчылады.

Согаш, балазының бар-чогун база сонуургадывыс. Ам аныяк, ам чоокта чаа-ла чер-чүртүнга өскээртен адап-сурап, чанаттан келген улуста чүү боор, бүгү чүве оруунда диштивис. Улуг кадарчының адазы Коңгар-оол Туматович Ымбыы боду 44 чыл ажыл стажтыг кижи болду. Колдуунда мал кадарын келген. «Өшкү кадарган сен бе?» деп айтыыргга ол: «Ынчаныйн канчаар» деп харылады. Ам уругларынга дузалажып, арга-сүмезин айтып кээп турары бо. Боду суурда, пенсиялыг. Ынчангаш-ла боор, пенсия өзүлдезинин, компенсация, ваучер төлевириниң дугайында хөйү айтырды, сонуургады. Бо талазы-биле бистин кижи бүгүдевис билирин чугаалады. Сүмелерни каттывыс. Малчынар дүүн хүндүс азы кежээ бо коданы хүлээп албаан-на болгай. Ол хиреде ажыл телевириниң дугайында совхоз удуртулгазы, экономист, бухгалтер-даа мынчага дээр саналшкынарны чорутпаан, омаа-хоп! Кодандан 4-5 км хире черде чыдып алгаш, ховар аалчылар болуп турары хомудаанчыг. Оларга көөрде суг дажыыр машинаның чолаачызы В. Сагды харын хүннүң келир аалчы, эжик ажыратпас кижи-дир. Бо удаада ол аът эзертеп тур. Водовозу дөө тур-ла. Ис истээри ол. Инек читкен. Бодунун хуу. Дүүн кодан-маңык үезинде ийи буттуг коккааракар аппарган. Бир кезек кижи кара дерин төп турган мал азырап аарга, өскелери мынчаар алгаш баар, оозу-ла тоң берге...

Чаш малга чылыг суг херек. Сугну амдыызында соокка берип турарлар болду. Доскаар чергелиг суг чылыдар хер-херексел тыптынарынга совхозтун талазындан (директор Э. Д. Серен) боттуг дуза херек. Аныяк улус болгаш ындыг бе, чүве тооксавас. Кодан иштин арай чударгай чорду. Суур чоок болгаш ындыг боор, хлеб колдуу үзүлбейн турар. Хлеб өртээ ой-тап. Ынчалзажок чоорту черле өзе бирин болур. Ындыг болганда тараанны соктап чиири черле күзенчиг. Ол амдыызында чок. Арбай, кызыл-тас, чинге-тараа-биле малчынарын дарый хандырын дээш совхоз удуртулгазынга даалга бээрин район Советиниң даргазы бодунга хүлээнип алды. Малчыннар малының кодурлап турарын дыннаттылар. Зооветспециалистер база келбейн турар. Дарый хемчег албас болза, бот-боттарынче халладыр чыгыы. Харын-даа кижи аарын болгай. Дезинфекциялаары күзенчиг. Мал эмчилериниге чугаалаарга, тоовас бооруп дагдыныкчы кадарчы чугаалаан.

Ан-менги, кужу бо мынчаар мал-биле аралаштыр оттаар чер болду. Дөө бир дилги орукту кежип бар чор. Улуу коданчы ыт-ла. Элик-хүлбүзүн безин көвей хире чорбадыыр. Койгун-коданы база. Оларны ол-бо өглерде хере аскылап каан кештер херечилээр. «Малдыг кижи тодуг, хойлуг кижи каас» дээр ийикре моокар. 230 төрүүр өшкүлүг Хактыг-оол Көк-оолдун өөнүн ээзи саржаг хайыдырын тур. Сметананың эжизи. Өшкүлер менди. Харын барза-бөрзе, хуналар салдынмаан. Орей төрүдерге багай дээрзин билир хирезинде, та чүте маажым олурар даргалар чүве. Малчын боду барып аътка хуна үнгерер, чаңгыстап дажыыр эвес. Чогум коданда чунар-бажын, «чайлаг» дээш тудуглар хөй. Чүгле кажаа иштин эннелеттинмээн. Улуг кадарчы өшкүзүнде болганда чемеледи аңаа дамчыдарын диледивис. База-ла соктап чиир тараа чок орар улус болган. Ол ышкаш чайын көжер өө база чок, ийи борбак коданы хандырыптар хире тараа совхозта бар-ла чүве ыйнаан. Ол ышкаш бо коданы база-ла дезинфекциялаары күзенчиг. Бир хүн ол ийи аалга көрген, билгенивис ындыг ийин.

Седип МОНГАЛ.

Репортаж

ХҮНДҮЛЭЭРИ — ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Кырганнар дээрге кымнарыл ол? Ол дээрге кайы-даа өске черден чедип келбээн, бистиң боттарывыстын-на ада-иелеривис, өгбелеривис болгай. Кырганнарның эткен оруун истеп тодарадыр чүве болза, оларның барык кижи бүрүзү боттарының ажы-төлүн төлептиг кижи кылдыр өстүрүп алыр дээш амыр-дыш чок ажылдап, чурттап, хой-ниитинин херээ дээш дора дээрге таныылдап, шала чүп, мал малдан, чуртталганын кадыг-берге оруктарын эткен буянныг кижилер-ле болгай. Бис боттарывыстын кырганнарывысты хүндүлеп, дузалашпас болзувусса, бистин уруг-дарыывыс бисти, боттарывысты база карактап көрбес, хүндүлевес болур.

Бистиң кырганнарывыс кажан-даа, кайа-даа хүндүткелдиг болур ужурлуг. Чөөн-Хемчик кожуунуун Чыраа-Бажының бүгү чону, хамык-ның мурнунда ол суурнуң удуртукчу ажылдакчылары шак-ла ынчаар билип, боттуг ажылдарны амыдырала боттандырып турар. Чыраа-Бажының ажылчын кооперациязының коллективи бо чылдың октябрь 1-де Улуг назылыглар күүнүде суурнуң пенсионерлериниге болгаш инвалидтериниге 1000-2000 акша дузаламчызын, ядык-хепти чиик өртектерге садып, чамдык кижиларге белекке бергилээн. Ажылчын кооперация болгаш Чыраа-Бажы ортумак школазы кырганнарның болгаш инвалидтериниң өг-бүле бүрүзүнге бир-бир машина хөмүрүү дүжүрүп берген, а совхоз кырганнарга 50-50 кг тараанны халаска берген.

Чыраа-Бажының кырганнары болгаш инвалидтери азырадыкчы хөөнге алзып, аңаа-ла мунчуран, дыштанып олурар деп бодаар болза шыы эвес. Чамдык хоочуннар боттарының бажыннарында тыва идик-хепти чагыг өзугаар септеп, даарап, эвээш. Биче-даа бол орулганы ап турар. Арат ажыл-агыйлыг Кара-Сал Семис-оол, Григорий Канчыыр-оол, Куулар Комбукай болгаш өске-даа хоочуннар 143 ииекти, 17 аътты, 560 хой, өшкүнү, 44 хаванарны ажаап өстүрүп турар.

Улус депутаттарының Чыраа-Бажы Соведи болгаш сумуу чагыргазы пенсионерлериниң болгаш инвалидтериниң социал камгалалының талазы-биле бир шалыныг ажылдакчыны тургузар дугайында айтырыгны Социал камгалал яамызынга тургускаш, чедип алыр деп турар.

Тываның суур бүрүзү, район төптери, найысылал Кызыл пенсионерлерже, инвалидтерже Чыраа-Бажы суурда ышкаш сагыш салыр турган болза, кырганнарның мурнунга хүлээлгевисти үеиин шаа-биле боттандырып турар бис деп сагыш-сеткил чүгээр ооҗум олурбас бе.

Ол дугайын Чөөн-Хемчик район Советиниң сөөлгү сессиязында, район чагырганының даргазының ораламчызы А. В. Монгуштун илеткелинге айыткан. Бо талазы-биле район, сумуу Советтериниң депутаттарының чамдык таварылгаларда шүшпенин, Тыва Республиканың Чазааның, Дээди Советиниң хоойлуларын амыдырага боттандырар талазы-биле ажылдың чедир кылдынмайн турарын сессияга боттандырар — дээн. Алгы эттээр эдирээ хевирлиг ыяш чазай тыртын алгаш, дазыл кырынга беле төп каан тоорукту чуурэ иткилептер болду. Хаптар долу сайлаан тооруктар-лыг, өөрүшкү-маңнайлыг чаныр келген бис. Өгбевис аңаа аңнап артын калган.

Чөөн-Хемчиктиң Бажың-Алаактан бо черге көжүп келгенимден бээр үжен чыл эрткен. Ынча чыл дургузында Чоннуң ажы-төлүн эртем-биличе өөредип, чон арасында ажылдап, чурттап чор мен. Беш уруум авазы база башкы, эге класстар ап турар. Кайыыс-даа башкылар болганыыста улуг өгбевис Байлакай Довукайович ышкаш уран холдуг өгбелериистиң ховар талантызын ажы-төлге өөредир, ындыгларны дилеп тып, дуржулгазын өөренир, өөредир сорулганы салдывыс. Бот-хууда катым шевер ижин, оода-ла шанак кылыр мергежилин өөренип албаанымга хомудаа-дыр мен.

Шангыр-оол ОНДАР.

АДА-ИЕНИҢ ҮЛЕГЕРИ

Анай-оол Калбакович Норжунмаа — күш-ажылдың хоочуну. Пенсияже үнзе-даа, хоочун коктуг, хола кактыг дижириви дег, ол эм-даа чонунга бараан болбушаан. Бий-Хем районда «Саян» совхозтуң төвүнде магазиннерге болгаш ажыл-агыйның малчыннарынга Туранның хлеб заводундан хлебти боду чүрек черге кылаштай бээрге, бис ушчок соокда калыр чорудуус. Эгиш-тыныжывыс хиледи арай деп-ле чеде бээриске, база-ла шуудыды байкаш алыспас. Четкен черивиске борбак тоорукта алдывыс. О... хеас эдилерзи савалап алгаш чоруур деп бодарывыска: «Мен аайлап, чииктеп бээр мен, далашпаек, былдамыш, халымак, чиик амыдырад сүрер кижи, оът баштаан өшкү дег, ажылга ызырынмас болур ышкажыгай. Анай-оол Норжунмаа бо назылааже таакпы тыртын, арага амзап көрбээн. Күш-ажылга ынак, таакпы, арага-биле организмин хораннаьайн чораан болгаш, оон кадыкшылы тергиин эки. Тускай ыяш шагажыгаштарда чыскаай салган хлебти машинаызынга чүдүрүп, оон дужурүп турда өөрге, шалыпкыны чээрби, үжен хар үезинде аныяк кижилерден дудак чок. Арта эттиг.

Анай-оол Калбакович Норжунмааның ургуларының аваазы—совхоз ажылчыны. Олар ийи кыстың, беш ооллуун ада-иезин. Ургуларының шүүтү, ийи боду база ажылдап турар болгаш берге үеде оларның амыдыралы шыырак. Эки чурттаар дизе эки ажылдаар деп чүве ол-дур.

Үениң иарының, бергезин көрө тура-ла, ажыг арагаже туралаар, ону ой-хемчээл чок ижин алгаш ажы-төлүнге, кады-кожа эш-өөрүнге багай үлегерин көргүзер ада-иелерге, улуг кижилерге кижизидикчи чижек кылдыр Норжунмааларның өг-бүлезин кирген ужурум уткалыг. Оларның ажы-төлүнде төлеп чок ажы-чаныг, ажылдаваан турар кижи чок. Адаиеиин ажы-төлүнге үлегер-чижээ деп чүве ол-дур.

Сыгыр-оол ОНДАР.

Бий-Хем район.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕГИН—ВАУЧЕРНИ КАНЧАПТАР БИС

Мындыг айтырыгны бистиң номчукчуларывыс база салып турар. Радио, телевидение дамчыштыр, солун, сеткүүлдер арыннарынга хөй-ле янзы сүмелер үнгүлээн. «Комсомольская правда» солун номчукчуларынга мындыг сүмелерни каткан. Очулдуруп парладывыс, соонуурганар, боттарыңар түүнелден үндүрүңер.

Идик-хеп бүдүрер черлериниң бо талазы-биле ажыы эвээш

Бир эвес силер акциялаарынга белен хире апарган бүдүрүлгеде ажылдап турар болзунарза, амыраан силер. Бодунун бүдүрүлгезиинге акша салышкынын кылыры дээрге эн-не бөдүүн болгаш ажыктыг. Чүгле ол бүдүрүлгенер удаапайн буурап калбас-ла чүве болза. Хуужудулга дугайында хоойлу күш-ажылчы коллективтерге дыка хөй чиигелделерни магадылап турар.

Өске кижилерге — башкыларга, эмчилерге, пенсионерлерге, студентилерге болгаш өскелерге-да — күрүне өөнүзү, харалаан, холга кирбейн баар хире. Өске черлерден диленер.

Бут кырында быжыг турар бүдүрүлгелерде ажылдап турар төрелдиринер азы таныштарынар бар ийик бе? Олар силерниң чектериниерни алгаш боттарының аттарынга боттарының бүдүрүлгезиниң акцияларын немей садып ап болур, ынчангаш алган орулгазындан чогуур хууну силерге берип болурлар.

Акцияларны биржа дамчыштыр садып алырынга база садарынга киришкеш, акша ажылдап ап болур-дур. Бо таварылгада демги төрелиниер азы таныжынар бүдүрүлгезиниң акцияларын садып эккээр, оон соонда оон-биле кады азы болуңар-даа садыгдап киришкей силер.

Бараанын эки сварын шыдаптар чер-биле холбашканы дээрге. Продукциязын даштыкыже үндүр садып турар бүдүрүлге суг болза тергиин-не. Ынчалза-даа ынаар чүүгээн кижилер эмге-тикчок дээрзин билир ужурлуг силер. Олар оргулгалыг чер дээш тутчуруунга ыяк-ла белеткенгеннер.

Одаар чүүл-энергия комплекизинин, тудут материалдарының, ыяш болбаазырадыр, көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырады кылыр бүдүрүлгелерже салымышкын кылыры ажыктыг дээрзин билип алынар Сүт заводу, мебель фабриказы, туйбу заводу хуужудулга кылырынга тергиин таарыжыр черлер-дир. Оларга силерниң ваучериниер херек апаар чадавас эвеспе.

А чиик үлетпүрүнүң бистин чуртүвүста байдалы чигинчиг. Россияже сөөлгү үеде дук киир сөөртүрү эвээжээн, хөвеини чүгле валюта-биле алыр апаар боор бис. Магазиннерде даштыкы идик-хеп эндирилген, оларның өртээнин аары бо таварылгада хамаан чок. Чиик үлетпүрден кичээнинер.

Ваучериниң — чегинериниң өртээ даштыкыже бараан садып турар, үлетпүр талазыбиле хөгжээн девискээрлерге дыка аар болур, ол ышкаш Барыын Сибирьге, Башкириягa, Татарстанга, Печора бассейнинге, Владимир обласка, база, чугаажок-ла, Москвага, Петербургка... Ыраккы Чөөн чүкке,* Калининградка салымышкын кылыры ажыктыг. Чүгле оларга чедип алырынга чеже акша херегин саналар. Бажыңдан ыравайн, байын алыр арга турар чадавас. Диленер.

Аукцион харын ажыктыг-даа хире

Келир чылын аукционга 6 мүн завод-фабрикаларны садар. Акциялар шуут эңдерлер. Чижек кылдыр декабрь 15-те Владимирге болур аукционну көрээл, ында «Элекс» дээр акционер ниитилел болдуун акцияларының 40 хуузун садар деп турар-дыр. Оон директору В. Быков бууراашкынга таварышпас бис деп турар: телевизорлар болгаш электроннуг ойнаарактар кезээде херек.

Чер болганда билдингир «Владимирецтер» кылып турар трактор заводу база акциялар садар.

Питерде «Киров заводу», «Светлана» дээн ышкаш черлер база ындыг.

Бичежек, өртээ аар эвес коммунал бүдүрүлгелерин сада бээрге, кожаларынар-биле «колхозтажып» алгаш, бажыннарың бирги каңдында турар ательеин чуге садып ап болбас деп. Ол черле ажыктыг, бо таварылгада бүгү бажың оон чурттакчыларының өөнүзү болу берип болур-дур эвеспе. Оон соонда меннин турган: туралаза —ук шолду арендага бергей, азы — бодуң бир ажыл-херектә эгеле. Кандыг-бир заводчугаш садып алгаш, оон турар черинин ээзи болу бээр силер. А чер дээрге алдындан үнелиг болгай! Багай заводчугашты бузуп каапкаш, ол черни арендага бергеш байып болур.

Кудумчу коммерсантылары чуге ваучерлер садып ап турарын ам билип кагдынар бе? Олар ылап байып алыр дээш аукционларже халчырлар.

Чаржалажыышкын кедергелле болур харын, ынчалзажок чектеринерни салым-чолуундыг аукционларга шинтпирлеэнерээ эки болду бе. Келир үеэн эки акциялар чугуз. Ынчангаш — бурунгаар, чоруунар-ла чогузуп!

С. РАЗИН, И. САВВАТЕЕВА, В. ТЕРЕХИНА олар суртаал чоруткан.

ТООЛЧУГА АТТАН ТУРГУССА

Лас чогаалы—чоннуң ховар өртинези. Ону калгалап, чонга таралып, салгалдан салгалга дамчыдып чораан чечен. Мерген тоолчуларны уттур өргевис чок.

Мээн кырган-ачам Баазанай сураглыг тоолчу чораан. Ону Тывада билбес кижи ховар. Ол ам бистиң аравыста чок-даа болза, оон дугайында «Баазанайның өг-бүлези» деп фото-альбом тургускаш, Шагаан-Арыгның ийи дугаар школазының музейинге белек кылдыр берген мен.

Тоол тоолдаары —база бир онзагай уран үүл деп бодаар мен. Чүге дээрге тоолчу кижи бодунуң үүнүнүң аяныбиле маадырларның сеткилсагыжының хөөнүн, хайыышкының илередир болгай. Чараш үнүг, чечен тоолчу дынакчыларының угаан-бодалын кайгамчыктыг тоол ораныче болу-ла алгаш баар. Дынакчылар тоол маадырлары «болу бээр» таварылгалар ховар эвес. Кырган-ачам тоолдай бээрге, уян кижи ыглап, кадыг кижи каттырып олурарын бодум көрген мен. Ынчангаш амгы үеде чонунга бараан болуп чоруур тоолчулар эвээш эвес деп бүзүрээр мен.

Оларның тоол ыдар чеченмерген аргазын сайзырадып, республика чергелиг Баазанай аттыг тоолчулар конференциязындан эрттирзе кандыгыл? Ол конференцияга (азы шуудган-даа болгай-ла) сураглыг тоолчуларның ажы-төлдериниң аразынга «Тоолчу өг-бүле» деп конкурстан-даа болза чарлан болгай. Амгы үениң тоолчулары-биле чон ужуражып, дүргеш, хүннүн-не чедирип берип, хүн чурумун ончиндаа хажыдыышкын чок күүседип турар.

А. К. Норжунмаа 1952 чылда-ла Кызылга чолаачылар курузун дооскан соонда, Өктүн-«Саян» совхозка чолаачылап эгелээн. Дааның алган ажыл-хереэнге ээ-харыысалгалыг, кызымак боорга, 1977 чылда аңаа хлеб сөөртүр машинаны совхозтуң дирекциязы бижыглаан. Оон бээр он беш чыл эртсе-даа, машина ам-даа чаа хевээр көстүр. Эдилээн эдинге өзулуг ээ олдур. Ынча чыл дургузында машинаызынга капитал септелгени чангыс-ла катан кылган. Техника дээрге техника-ла болгай. Үүрмек үрелиишкиниер турбайн канчаар. Артык кезек, акша-көөек эккелиниер деп турбайн, ол болу-ла сеттеп алыр.

Кижинин аажы-чаныы, мөзү-бүзүүзүн оон кылыр, бүдүрүп чоруур ажыл-үүлезинин канчаар чогуп чоруурун көргүзер-дир ийин. Чалгаа-шушуургмчүлелдиг чугаалашкан.

1992 чылдың сентябрь 8-те Тываның Чазааның 119 дугаарлыг доктаалын күүседирибиле даймының, күш-ажылдың инвалидтеринге, тыва эки турачыларга, ССРЭ-нин болгаш Тыва Арат Республиканың орден-медальдары-биле тылга күш-ажылы дээш шаныаттырганнарга, Тыва Чазактың чазак шаныалдарының эдилекчиларинге электроэнергиянын, телефоннун, бажын хөлезининин төлевирлериниң 50 хуузун чингелдеге таварыжыр хоочуннарның дамзызын оожум тургузуп турар.

Пенсия акшалары чогуур үезинде үлеттинмейн турарындан, кырганнарның, инвалидтерниң почталарга даңны атсы оочурлаары ам-даа хевээр. Кырганнарның бажыннарында эмчи дузазын болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгези саазын кырында артпышаан. Бо талазы-биле Чадаана хоорайда чурттаан турар пенсионерлер, инвалидтер бергедээшкиннерге хүн бүрү таваржып турар. Хорум-Даг, Чыргакы, Шемни суурларның түс-чер чагырганы, көдээ Советтер боттарының тоолдарын дынназа, мырынай улам эки. Оларга «Тыва Республиканы алдарлыг тоолчузу» деп атты чүге тырсын болбас деп.

Кырган-ачам Баазанай Тыва АССР-ниң сураглыг тоолчузу чораан болганда, оон хөрек тураскаалын чурттаан чораанны Торгалыг суурга тургузарын күзүүр мен.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Шагаан-Арыг хоорай.

Эки кижилер дугайында

ТҮРГЕЛЕВИС ЧОК

Ыдыктыг Тыва Республиканың Чазааның 1991 чылдың декабрь 3-те хүлээп алганы Бүгү-делегей программазын өзүгаар инвалидтерге хамаарыштыр тускай он чылды чарлаан. Ол программаның дөзүнде кижиниң эргелериниң принциптери салдынган, ынчангаш инвалидтерни ниитилелдиң амыдыралынче идепкейлиг-биле хаара тудар сорулга салдынган. Инвалидтерге хамаарыштыр Бүгү-делегей программазының кол сорулгазы — инвалид болур чорукту баш удур болдурбас, бертик-межел апарган кижилериниң ажыл кылып шыдаар шинээн катап тургузар база ол ышкаш оларга ниитилелдиң долу амыдыралының бүгү талаларынга киржириниң деи аргаларын тургузарынче угланган.

Инвалидтериниң он чылын чарлааны дээрге-ле, КНО кежигүннери чурттарының чазактары боттарының инвалид хамаатыларынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээриниң хүлээлгелерин алганы ол болур. КНО-нун Кол Ассамблеязының чарлаан он чылының төнчү чылында декабрь 3-түү Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү кылдыр доктаадыры көрдүнген турган. Ам он чылдар эрткени ол, ынчангаш бо чылгы декабрь 3—Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү болуп турар ужуру ол.

Инвалидтерниң ол хүнүнде чер-черлерге эрге-чагырганарның төлөөлери-биле ужуражылгалар чорудары, делегелер болгаш инвалидтериниң киржилгези-биле янзы-бүрү байырлалдарны эрттирери көрдүнген.

Бо эткен он чыл иштинде бистиң Тыва Республиканың эрге-чагырга организациязының талазындан инвалидтериниң социал камгалалын экижидериниче угланган доктаал-саварлар болгаш өске-даа хемчеглер алдының келгенин айтыр апаар.

Мен ам республиканың эки турачы инвалидтер ниитилелиниң ажыл-чорудулгазынга саксы доктаап көрейн. Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Тывада организациязы 1988 чылда тургустунган, оон хүрээлелиннде 5 мүн кижи Тыва Республиканың 8 мүн ыгам инвалидтерин төлөөлеп турар. Тыва ниитилелде хоорай болгаш районнарның 16 баштаар черлери база черчерлерде 107 эге организациялар хаара туттунган. Оон хоорай болгаш районнарда баштаар черлериниге ажылдаарының таарымчалыг байдалдарын чер-яер Советтери тургускан.

Инвалидтер ниитилелиниң организациялары бертик-межел апарган кижилериниң социал катап тургустунуушкунун болгаш камгалалын чедип алыр дээш, оларны идепкейлиг күш-ажылга хаара тудар болгаш оларның амыдырал деннелия бадырбас дээш янзы-бүрү ажылдарны чорудуп турарын демдеглээри чугула. Ниитилелдиң чер-черлерде баштаар черлери «Сагыш човаашкын» деп комплекстиг программаны боттандырарынче улуг кичээнгейни салып келген. Барык-ла район бүгүзүнүң төвүнде болгаш Кызыл хоорайда инвалидтерге бараан болур тускайлаттынган магазиннерни ажыткан. Ында чугула дерек бараанар болгаш продуктулар бар, ону садыларга четчири-биле тургузар дээш инвалидтерниң активчилери база сагыш салып турар.

Инвалидтериниң бажың-балгат-биле хандырылгазының талазы-биле чогуур ажылдар чоруттунуп, бажыңга телефон салдырарына, одаар чүүл сөөртүп чедиреринге улуг дуза көргүстүнүп турар. Черчерлерде ол дуза багай эвес. Эн-не чедимес кижилерге акша-төгерик дузаламчызын көргүзүп, чүгле бо чылын 460 инвалидтерге 105 мүн рубль түнүүг дузаламчыны берген. Бо акшаны буянныг сеткил акцияларындан, эки тура дадывырлар, халас өргүүшкүннер, кежигүн дадывырларындан киирип ап турар бис. Маңаа Чоннуң социал камгалал министерствозунга, «Тыва дагдугу» комбинатка, Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем районнарның ажыл-агыйларынга инвалидтер ниитилели деткип, акша-төгерик-биле дузалап турары дээш өөрүп четтиргениви-ни илередирдир бис.

Инвалидтер-биле чорудуп турар ажылдарның дээштин чер-черде баштаар черлериниң эгелекчи, тура-соруктуг идепкейинден хамааржыр

Школа амыдыралы

МЕТОДИКТИГ КАТТЫЖЫЫШКЫНЫВЫСТА

Бистиң Баян-Кол ортумак школазында эге класстарның методиктиг каттыжыышкынында 8 башкы ажылдан турар. Өөредилге чылы эгелей бээрге-ле, бүдүн чылда чорудар ажылдарыыстың планын чыглып алгаш, тургузуп алыр бис. Бир класска-ла бир айда 1 катап ажык класс шагы ийикпе, азы оон-даа өске солун ажылдарны эрттирери бистиң методиктиг каттыжыышкынывыста чаңчыл болу берген.

«Бичии уругларның болгаш аныяктарның сагыыр чаңчылдары» деп темалыг ажык класс шагын улуг класстарга эрттирдивис. Ол класс шагындан уруглар боттарыцга ажыктыг хөй чүвени билип алган. Октябрь айда эге класстарга тыва дылдың декадазы болуп эрткен. Орта идепкейлиг киришкен класстар болгаш башкылар хөй. Бо күзүн чаа школага өөренип кирген бирги классчыларга безин ажык кичээлдер эрткилээн. Чүгле чаңгыс ай школага өөренген уругларның идепкейлиг харыылап, чурумнуг олуруп турары — ол класстарның удуртукчу башкыларының кызымак ажылында. 1 «а» класстың удуртукчу башкызы Галина Николаевна Чылбак-оол ажык кичээлинден аңгыда, класзыбиле солун концертти өөренникчилерге көргүзүп, бир тыва оюнну өске класстарның уругларына өөреттилер. 1 «б» класстың башкызы Елена Бадынаевна Санданчык бодунуң ажылынга кызымак башкы. Оон өөренникчилериң таныштыларын, ырлап, шүлүктен турарын үстүү класстарның өөренникчилери чаптап, улуг сонуургалбиле көргеннер. Сентябрь айда эрткен «Алдын күс» деп декадага Елена Бадынаевнаның класзы бирги черге төлептиг болган.

Бистиң школавыста база бир эки ажылдыг башкы Надежда Владимировна Чадамба. Ол 4 «а» класстың удуртукчу башкызы. Оон өөренникчилериниң билиги черле шырак болур. Надежда Владимировна даанган ажылынга кызымак, кичээлдеринге ылаптыг белеткениң алыр. Башкының кичээлдери солун, шыпарлыг эртип турар. Ол кичээлдеринге оюннарны хөйну ажыглап турар болганындан, уруглар могап турбас, өөренген темазын эки шингээдип ап турар.

Үстүүде адаанын башкыларның ажылының стажы —10-20 чыл ажыг, хоочун башкыларга санадып турар. Ам ажылдаза чаа үшкү чылы эгелээн аныяк башкының дугайын база бижикселим. Ол дээрге 1989 чылда Кызылдың башкы училишезин дооскан аныяк башкы Елена Эник-ооловна Бадаий-дыр. Бодунуң хоочун эштеринин сүмезин дыннап, улуг башкыларының кичээлдеринге олуржуп, арга-дуржулгазын өөренип ап турар. Клазынга ажыглаар көргүзүг материалдарын боду чуруп, бижип, кичээлиге кызымак белеткенип алыр. Аныяк башкының кичээлдери амыдырал-биле холбаалыг. Өөренникчилери башкызының сөзүн дыннаар, хүндүлээр.

Класстан дашкаар эрттиргилээн ажылдарынга тускай альбомнар кылгаш, каттыжыышкынның кабинединге дужаап турарлар. Ында янзы-бүрү темаларлыг альбомнар бар: «Тыва оюннар», «Тыва тоолдар», «Тывызыктар», «Чоннуң чечени», «Дүрген-чугаалар», «Пөрээлдер», «Бистиң чаңчылдарывыс» дээш, оон-даа өске. Ол альбомнарны башкылар кичээлдерге ажыглап турар.

Класстарда сарыг-шажынга тураскаатка булуннарны база дерип кылгылаан. Декабрь айда орус дылдың декадазын эрттирери планывыста көрдүнген. Ынчангаш ону шынарлыг, солун эрттирер дээш кызып тур бис.

Клара НАЙЖАП.
Кызыл район.

ХӨГЛҮГ ЧАШТАР

ЧУРУКТА: Улуг-Хем районуң Эйлиг-Хемде уруглар садигинде чаштар ойнап, дыштангаш, столдарын, сандайларын чуп аштаарлар. Чемненген саваларын чуп, арыглаарынга сонуургалдыглар. Ол садиктиң ажылдакчылары совхозтуң ажыл-ишчилериниң уругдарын үжүк-бижикке өөредип, төлептиг аажы-чаңчылдарга кижизидериннче сагыыр салып турарлар.

Чаштарның бо ойнаар, дыштаныр чериниң өрээлдеринге кире бээрге чылыг, чырык-даа, арыг-силиг-даа. Бичиилерге бүгү-ле таарымчалыг байдалдар ында бар. Ырак одарларда малчыннарның уруглары база ында дыштанып, ойнап-хөглеп турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

БАШКЫЛАРЫМ УТТУНДУРБАС

Адаттынгыр, бижиттингир
«Ава» деп сөс үжүктерин
Айтып берген эргим башкым
Александр Ламаллай ол.
Парлап бижип, чуруп турда,
Башкывыс-даа дендии шевер.
Чуруп, бижип тайылбырлаар
Чугаа-сөзү чечен башкы.
Самбырада башкым бижинн
Чарашсынып өттүнер мен.

Парлап бижип чуруурунга
Башкым олчаан дөзээн-даа мен.

Лаптулап ойнай бээр бис,
Ындыг эрес кашпаг ай чок.
Былдап турда, аваангыры
Мячик дээр үжүр-даа чоок...

Чыраа-саяк хөлгеленген,
Чыгыы торгу тонун кеткен,

Чозар башкым хүлүмзүрүп
Шолбаналып келир чүве...
Чаңган куштар ырын үдеп,
Чартык чүс чыл эрткен-даа бол,

Башкыларым утпас-тыр мен,
Мактап, сактып мөгеер мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кур-Чер ортумак школазы.

«ОКЕАНЧЕ» АЪТТАНЫП-КАННАР

Кажан бүгү чурт экономиктиг сандараашкында азы ханы өскерлиишкиниериниң берге оруктарын эртип турар үеде уруглар, ылангыя өскүс ажытөл, хайгаралдан үнмес ужурлуг. Сөөлгү чылдарда далайга дамды дуза дээни ышкаш, өскүс уруглларга моральдыг болгаш материалдыг ачы-дузаны эвээш-биче-даа бол чедирип эгелээни өөрүнчүг. Оон бир херечизи кылдыр 1992 чылда республика чергелиг база район бүрүзүнге эртип турган ачы-дуза марафонкарын адап болур.

Чоокта чаа республиканың аңгы-аңгы булуннарындан келген долу болгаш чартык өскүс уруглар «Океан» лагеринге дыштангаш келгеннер. Оларның аразында чоонуңуң уран талантызын, сыгыт-хөөмейин, ыр-шоорун, танцысамын бараалгадып, боттарынын эки талазын көргүскен уруглар хөй. Оларга Сылдыс Кууларны, (Сүт-Хөл район), Эрес Хертекти (Каа-Хем), Денис Кожевниковту (Бии-Хем), Виталик Кулундарыйны (Бии-Хем), Чейнеш Сединни (Улуг-Хем) база өскелерни-даа адап, хамаарыштырып болур.

База ол-ла лагерьже ноябрь 27-ниң хүнүнде уруглар организациязы кылдыр бүрүткеттинген баштайгыларның бирээзи «Ровесник» клувуңуң кежигүннери боттарының уран талантызын бараалгатпышаан, дыштаныры-биле аъттанып-каннар.

Марита МОНГУШ.
Республиканың уруглар организациязының даргазы.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

Буга уну казыштың бе?
Буян-кежик кылыштың бе?

Терезин ховузу дээрге Чаа-Хөл районуң эң-не тараалаң чери, аңаа ийи муң ажыг ганы тарып турган. Бир өвес суттарар кылдыр буга казып үндүрүп алыр болза, көдизинде барып, тарааныдаа, мал чемин-даа оон дыка хөйну ап болурун агрономнар, гидротехниктер болгаш тараажылар магадылап турганнар. Оларның чаагай күзелин боттандырары-биле СЭКП-ниң Чаа-Хөл райкому болгаш райкүүскому Терезин бугазын бүгү чоннуң шеф күжү-биле 1947 чылдың майның 15-тен июньуң 15-ке чедир казып доозар дугайында шалыпчы айны чарлаан. Ол шефтэшкинге 6 сумунуң — Ак-Туругнуң, Кызыл-Дагның (даргазы М. Дунгар), Шанчының (М. Чүлдүм), Чаа-Хөлдүң (М. Хайдын), Үрбүнүң (М. Балдар), Кара-Талдың (Т. Доржу) ажылчы чонун киржирин кыйысыргаң. Ону организастыг эки чоруткан. Чоннуң бот-идепкейлини, бедик көдүрлүүшкүнү кижи дөнээр чүве тыппас турган үе-ле болгай, Хүн бүрү-ле 450-600 чедир кижилер доктаамал ажылдан турганын айтыргала четчир.

Терезин бугазының келир уның шинчилеп ажылдаары-биле областың көдээ ажылагый эргелелиниң тускай эртемниг гидротехник Лукинин чедип келген. Ол даштыг чөлерни буза тепсир хөрекселдерлиг, буганың унунуң оргу-дескизин, казарының ханызының хемчээлин тодарадыр дериг-хөрекселдерни чүдүрүп эккелген. Ынчан Кызыл-Дагда орук участогунуң бажыңнары турган черге Лукинин-биле нелээн бир ай иштинде кады чурттап, ажылдап келген бис.

Терезин бугазының дөзүн үндүрүп бадырган бажындан куду даглар уштарын, базлыктарны ажыр казып бадырар чүве төлээде, чазылдырыкчы ажыглаары херек дээрзин билип, сумулар аайы-биле кижи саның барымдаалап турган, хемчээп, хуваап турган бис. Хүнүн-не кылган ажылдың шынарын көрүп, хемчээп алыры чаңчыл болу берген. Инженер-гидромеханик Лукинин-биле нелээ нивелировка биле рейкавысты туткаш, буганың казар унун өрегнер кадап демдектеп бээр турган бис. Даглар уштарын база баалыктарны ажыр чаза тепсир өжүл ол үеде эң карын болганындан, хүнүңүн-не чыглып кээп турган 500-600 кижилериң кымның даг тепсип билирин айтырарывыска чүгле ийи аныяк күдер кара өрлер холдарын көлүрдүлер. Толарадып келириви-ске Ак-Хем МЧАЭ-ниң кежигүннери—чээрби харлыг алышкылаа Александр Шүнней-биле Лаа Чыпсын болдулар. Алышкылар даг буза тепсирин аллын уургайынга өөренип алган бис дээр улус чораан. Чогум кайы аллын уургайы дээрзин айтырып албаан болдум. Ол шефтэшкинге 6 сумунуң — Ак-Туругнуң, Кызыл-Дагның (даргазы М. Дунгар), Шанчының (М. Чүлдүм), Чаа-Хөлдүң (М. Хайдын), Үрбүнүң (М. Балдар), Кара-Талдың (Т. Доржу) ажылчы чонун киржирин кыйысыргаң. Ону организастыг эки чоруткан. Чоннуң бот-идепкейлини, бедик көдүрлүүшкүнү кижи дөнээр чүве тыппас турган үе-ле болгай, Хүн бүрү-ле 450-600 чедир кижилер доктаамал ажылдан турганын айтыргала четчир.

Терезин бугазының келир уның шинчилеп ажылдаары-биле областың көдээ ажылагый эргелелиниң тускай эртемниг гидротехник Лукинин чедип келген. Ол даштыг чөлерни буза тепсир хөрекселдерлиг, буганың унунуң оргу-дескизин, казарының ханызының хемчээлин тодарадыр дериг-хөрекселдерни чүдүрүп эккелген. Ынчан Кызыл-Дагда орук участогунуң бажыңнары турган черге Лукинин-биле нелээн бир ай иштинде кады чурттап, ажылдап келген бис.

Терезин бугазының дөзүн үндүрүп бадырган бажындан куду даглар уштарын, базлыктарны ажыр казып бадырар чүве төлээде, чазылдырыкчы ажыглаары херек дээрзин билип, сумулар аайы-биле кижи саның барымдаалап турган, хемчээп, хуваап турган бис. Хүнүн-не кылган ажылдың шынарын көрүп, хемчээп алыры чаңчыл болу берген. Инженер-гидромеханик Лукинин-биле нелээ нивелировка биле рейкавысты туткаш, буганың казар унун өрегнер кадап демдектеп бээр турган бис. Даглар уштарын база баалыктарны ажыр чаза тепсир өжүл ол үеде эң карын болганындан, хүнүңүн-не чыглып кээп турган 500-600 кижилериң кымның даг тепсип билирин айтырарывыска чүгле ийи аныяк күдер кара өрлер холдарын көлүрдүлер. Толарадып келириви-ске Ак-Хем МЧАЭ-ниң кежигүннери—чээрби харлыг алышкылаа Александр Шүнней-биле Лаа Чыпсын болдулар. Алышкылар даг буза тепсирин аллын уургайынга өөренип алган бис дээр улус чораан. Чогум кайы аллын уургайы дээрзин айтырып албаан болдум. Ол ийистер маска тудуп алгаш, ломнар-биле даштар үттеп турда, күш-даа үндүрбес, кайгамчыктыг-ла эптиг улус болганнар. Даштарны үттеп-үттеп алгаш, аңаа чаза тепсир будумелди ургаш, кештиг чиге сыныындакты кошкаш, ужуулан кыпсыптар чүве чораан. Кажан чазылдырып турда, ажылдап турган бүгү улус даг артынче маннажып чоруткаш, чаштының чыгыптар турган бис. Улуг, бичии даштар дээрге, дээрже шаштыктыр ужугун үнгеш, бисти ажылдыр тоглап дүжүп турар чүве. Ол тепсип каан черни дом, кускун-хаайлар, хүүректер-биле улам казып турган, буганың ханызын, доора дуртун өрегнеп демдектеп каан черинге чедир каскаш, хүлээдир чүве.

Терезин бугазын бир ай иштинде казып дооскаш, ажыглалга киирер турган болза, хуусаа бетинде, 20 хонук иштинде дооскан. Терезин бугазын казарынга чоннуң күжүн организастаарынга Кызыл-Даг сумузунуң даргазы Монгуш Дунгар, Сарыг-Бүлүң МЧАЭ-зинің даргазы М. Байыс, Чаа-Хөл сумузунуң даргазы М. Хайдын, Кызыл-Чыраа колхозунуң даргазы Т. Мартыгыр, Кара-Тал сумузунуң даргазы Т. Доржу, партия организациязының секретары Т. Суузун дээш, оон-даа өскелер идепкейлиг ажылдааннар. Ол хүн алды айның 6-да. Терезин ховузунуң Кызыл-Даг аразында деңнелгеш, буганы

ӨӨРЕДИГЛИГ БОЛГАШ СОЛУН ЭРТИ

Соңгу чүк улустарының фестивалы

Хакас Республиканың төвү Абакан хоорайга Соңгу чүк улустарының культура болгаш спортчу оюннарының XIX фестивалы ноябрьның 20-23 хүннеринде «Саян» спорт төвүнге болуп эрткен.

Тыва Республиканың төлээлери — чеди кижи составтыг спортчулар ук мәргылдаага киржир аас-кежиктиг болдувус. Мен бо чыышка киржикчи болурумдан аңгыда, ук маргылдааны «Шын» солунга чырыдар даалганы алган мен. Ынчангаш ук чыыштың эрткениниң дугайында көрген-билгенимни, чедер-четпестерни, өөрүшкү-маднайны бижиир бодадым.

АЖЫДЫЫШКЫННЫҢ ТУГУН КӨДҮРГЕНИ. Ноябрь 20-де эртеңгиниң 9 шак 30 минута турда, «Саян» спорт комплексизинде кылымал дош кырыыга маргылдааның ажыдыышкынынга кол судьяның ораалакчызы Михаил Сергеевич Куиучков парадты хүлээп алгаш, маргылдааның киржикчилеринге чылыг сөстерни сөглеп, тиилелге дээш турасоруктуг, аас-кежиктиг болурун күзээш, маргылдааның тугун көдүрүп командалардың капитаннарынга дазысты. Тук көдүрген соонда, Москва, Санкт-Петербург болгаш Россияның аңгы-аңгы хоорайларындан келген делегей, Россия база республика чергелиг судьялар сөс ап, чүве чугаалааш, тыва улустуң төлээлери бо чылын бир дугаар киржип келгени дээш байыр чедирилер.

НАЦИОНАЛ ХҮРЕШ

Ук маргылдааның дүрүмүн чогаадып тургускан, ном кылдыр үндүрген кижи — ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери, Санкт-Петербург хоорайның педагогика институдунуң күш-культура башкызы Юрий Миронович Максимов мөгелерге дүрүмнерни таныштырды. Ынчалаа-даа мен бодум хуумда ук хүреш кайы улустуң хүрежи болурун билип чадаштым. Чүл дизе хевис кырыыга үнүп келгеш, көргүзүг кылган мөгелерни көөрүмге, хөрээ чаңгаш, самбо хүрештің курун куржаңган, дзюдо хүрештің чүвүрүн ыяан кедер, хостуг хүрештің хевизиниге хүрежир база хөй кезиниде оон арганларын ажыглаар, кызыл, көк курларлыг болгаш хевис азыглары дээшле өреннің көөр болду. Хол азы дискек даяңган кижи бир саниы алыскан боор. Ийи дискек, ийи хол даяңган мөге 3 сан ойнадыптар. Чарыга, оргазынга чыдыпкан азы ужага олурупкан кижи арыг октатканы ол, 5 минута иштинде хөй сан ойнап алган кижи октаан болур. Сан деңдеңдеп болур болза, 2 минута бергеш, дерт-хончу хевирлиг кылдыр туттунуштуруп каар. Бир дугаарында дискек азы хол даянган, курдан салдыныпкан кижи аштырган болур. Ынчангаш бо дүрүмге будалып шаг болдувус. Ооң кадында тала-көрүш тыртып, шиитке-чизиниң чайлы бээри база бар. Ханты-Мансиден келген республика чергелиг судья Султан Исраил ук хүрешти билдилиг шын удуртуп эрттирди. Инитизи-биле бо хүрешке 22 кижи киришкен, 50, 60, 70 база оон өөрү 90 кг чедир деңзилерге хүрешкеннер. Ынчайгаш дескиндир хүрешкен.

Түнели-биле алырга 50 кг.

1. Андрей Карамчаков — Хакасия.
2. Вячеслав Куличаин — Якут-Саха.
3. Михаил Медведев — Ханты-Мансиийский.

60 КГ ЧЕДИР

1. Василий Попов — Якут-Саха.
2. Сайын-Белек Өлзей — Тыва Республика.
3. Марат Кичеев — Якут-Саха.

70 КГ ЧЕДИР

1. Андрей Александров — Якут-Саха.
2. Олег Сахантаев — Хакас Республика.
3. Эдуард Эвтин —Ханты-Мансийский.

70 КГ-ДАН 90 КГ ЧЕДИР

1. Валерий Назарчук —Ханты-Мансийский.
2. Сергей Владимиров — Якут-Саха.
3. Лазо Монгуш — Тыва Республика.

Тыванның төлээлери маадаа бир дугаар киржип турар-даа болза, багай эвес хүрешкен бис деп санаар мен. 60 кг чедир деңзилиг мөгелер хүрежинге Кызылдың башкы институдунуң 3-кү курсчузу Сайын-Белек Өлзей спорт мастеринге кандидаттың нормазын күүседип алганы таварылга эвес. Ол чемпионга октадыпкаш, арткан 8 кижини арыг октаан. Соңгу чүк улустарының маргылдаазынга чүгле Россияда эвес, а даштыкыда безин сураглыг кижилер бар болду. Оларның аразында Санкт-Петербургтуң А. И. Герцен аттыг университетинің күш-культура факультетинің студентизи, спорт мастери Александр Тасманов база бар. Александр бо удаада бодунуң төрээн чурту Ханты-Мансийский командазының кежигүнү болуп келген болду. Ынчангаш атсураглыг спортчу-биле ужуражып, оон-биле чугаалаштым. Ол 1985 чылда Россия Федерациязының чемпиону болган. 1986 чылда Соңгу чүк улустарының маргылдаазының хөй хевирлеринге киришкеш, дөрт хевирге 1-ги черни чаалап алган. Ыт шаанаан (партыны) 555 катап ажыр шураш, рекордту тургускан. Бо хевирге шанакты 250 удаа ажыр шураан кижи спорт мастериниң нормазын күүседкен болур. 1987 чылда 630, 1990 чылда 820 катап ажыр шураш, Гинестиң Кызыл дептериниче (!) кирген кижилериниң бирээзи болду. 1992 чылдың чазыныда Россияның шилиндек командазы-биле Арктика болгаш Соңгу чүк улустарының Канадага болгаш Бүгү-делегей маргылдаазынга база-ла бирги шаңналдың эдилекчизи болуп ээп келгении ооң тренер-башкызы доцент Юрий Максимов мээң-биле хөөрежип олургаш чугаалап олурду. Ынчангаш Соңгу чүк улустарының маргылдаазының хөй хевирлериниң түнелдерин силерге таныштырайын.

ХӨЙ ХЕВИРЛЕРГЕ

1. Александр Тасманов — Ханты-Мансийский.
2. Лазарь Еврин — Ямал-Ненец Республика.
3. Эрист Вригазеев — Тобольск хоорай.

МЕРГЕ ТУДУП АЛГАШ 3 КМ-ГЕ ЧАРЖЫРЫ

1. Александр Тасманов, 9 мин. 54 секунда — Ханты-Мансийский.
2. Сергей Терентьев, 9 мин. 58 секунда — Ямал-Ненец Республика.
3. Роман Закиров, 10 мин. 24 секунда — Ханты-Мансийский.

БАЛДЫНЫ ЫРАДЫР ШЫВАДААРЫ

1. Александр Тасманов — Ханты-Мансийский, 173 метр.
2. Сергей Комбагир — Эвенк. авт. обл., 147 метр.
3. Виктор Куртанов — Тобольск хоорай, 134.50 метр.

ХУУДА ШАҢНАЛ ДЭЭШ

1. Анатолий Сарасков — Ямал-Ненец Респ., 142 м. 80 см.

ӨРГЕН ШАЛБАДААРЫ

1. Сергей Комбагир — Эвенк. авт. обл.— 14-тү киирген.
2. Сергей Терентьев — Ненец авт. обл.—14-тү киирген.
3. Александр Тасманов — Ханты-Мансийский — 13-тү киирген.

ИЙИ БУТТАП 3 БАСКАШ ЫРАДЫР ШУРААРЫНГА

1. Семен Говаров — Якут-Саха — 10 м. 54 см.
2. Григорий Вольганов — Ненец Респ. — 10 м. 19 см.
3. Александр Митюклаев — Ханты-Мансийский — 9 м. 92 см.

ШАНАК АЖЫР ШУРААРЫНГА

1. Александр Тасманов — Ханты-Мансийский — 780.
2. Анатолий Сандрин — Ямал-Ненец Респ. — 323.
3. Александр Митюклаев — Ханты-Мансийский — 320.

ХОЛ БАСЧЫРЫНГА

60 кг чедир.

1. Валерий Худинов — Тюмень.
2. Сайын-Белек Өлзей — Тыва Республика.
3. Михаил Тценичников — Якут-Саха.

70 кг чедир

1. Андрей Александров — Якут-Саха.
2. Сергей Терентьев — Ямал-Ненец Респ.
3. Александр Иванов —Якут-Саха.

70 кг-дан өрү

1. Сергей Владимиров — Якут-Саха.
2. Михаил Волков — Ханты-Мансийский.
3. Роман Мулюков — Ханты-Мансийский.

КАНАТ ТЫРТАРЫ
(командалар)

1. Ханты-Мансийский.
2. Якут-Саха Республика.
3. Тыва Республика.

Өргеш болгаш балды октаарынга Тыванның төлээлери киришпедивис. Чүге дизе аргамчы база балдының эзлери боттарының херекселдерин өске улустарга тудуспас болур чорду. Аргамчыны шинчилеп көрүп турдум. Узуну 18 метр, чиңгези 8 мм. Ол хирезинде ол аргамчыны иви үзе соп шыдавас деп мээң-биле маргыжар болдулар. Тыва сарыг сыдымның калбаа 1,15 см чеде бээр болгай. Ол хирезинде эмдик доругну тыва кижи төрелчилээш, хере тептерге, үзе сога бээр таварылга кайы көвей болгай. Өргенни шалбаларда, 15 метр черден октаар. Часпаан шаанда, киир октап-ла турар. Александр Тасмановтуң 1988 чылда рекорду — 26 катап улаштыр киирген. Оңу ам-даа ашкан кижи чок. Шывадап турар балдызы ыяш чарар балды эвес, а хевири сиген кезер кадыыр хевирлиг, сывы 60 см, демир бизи 20 см, доора бизи 5 см. Ол балды-биле ац-меңни безин өлүрүп алыр. Аңга дегбейн баарга, балды ээзиниге дедир ужуп чедип кээр кылдыр октаары база бар. Александр Тасманов 173 метр чедир октапкан болгай. Ындыг кижи аңнаарда боо ажыглаваны чөп болбайн.

Ноябрь 23-түн кежээзинде 6 шакта бүгү командаларның концерти база «Мистер-92»-ниң тиилекчизин ук концерттен шилип алыр болду. Чамдык черлериң күүседикчилери идик-хеп чогундан номерин күүсетпейн баргылаар. Ындыг үүлду моон соңгаар болдурбазы-биле дараазында маргылдаага концерт көргүзүүн бир дугаарында кылгаш, эки программалыг команда хөй саниы оон эгелеп алырын жюри шиитпирлээн. Көрүлдениң негеллези дараазында чурумга доктааган. Бодунуң национал идик-хеви, эр кижиниң эт-херексели шупту турар ужурлуг. Концерттің ажыдыышкынын биске — Тываның төлээлеринге даскан. Ынчангаш бистер 6 кижиден ансамбльди тургускаш, «Чыраа-Терге» деп тыва кожамык база мөгелер гиминиге «Дөге баарын» бадырдывыс. Концертти хаарын база менээ дааскан. Бодум хуумда тыва идик, тон, дилги кежи бөрт, оттук-бижек, чулар-чүгенниг, тыва хомузумга, дошпулуурумга сытыт, каргыраамны салып бердим. Ынчангаш жюри кежигүннериниң шиитпири-биле «Мистер-92»-ниң дипломуи, акша шаңналын алыр өөрүшкү менээ онаашты.

Концерт соонда маргылдааның түнелин үндүрген. Ынчангаш команда азйы-биле түнел мындыг:

Бирги черде Ханты-Мансийский авт. округ. Ийиги черде Ненец Республика. А үшкү черни Тобольск хоорайның командазы алган.

Лазо МОНГУШ.
Маргылдаанын киржикчизи.

Россия Федерациязының Соңгу чүк оюннарының культура-спортчу фестивалы ындыг янзылыг доозулган. Дараазында Соңгу чүк улустарының оюннары Якут-Саха Республикага 1993 чылдың март айның 26-31 хүннеринде болуп эртер.

Кыска дыңнадыглар

МУЗЕЙДЕ

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Кызылдың 11 дугаар КПТУ-зунуң сургуулдары Тыванын улустуң чогаалчызы Салим Сазыгович Сурун-оол-биле ужуражып, чогаалчының ажылы-биле танышканнар.

БАЙЫРЛАЛГА КИРИШКЕН

Республиканың чурт-шинчилел музейинин директору Апыш Дамдынчаптын удуртулгазы-биле бөлүк ажылдакчылар Барын-Хемчик районунуң Кызыл-Мажалыкка Буян-Бадыргының 100 харлаанынга турасказаткан байырлалга киришкеш келгеннер. М. Буян-Бадыргының дугайында эртемден, чогаалчы М. Кенин-Лопсан солун чугааны чоруткан.

ЧАА СПОРТ САДЫ

Кызыл хоорайда «Херел» спорт залында спортчу эт-сеп, дериг-херекселдер садын-сайгарар Начын аттыг, дыштаныр хүн чок ажылдаар садыг ажыттынган.

Эрткен субботада, воскресеньеде «Начын» хөй садын алыкчыларга бараан болган, Республиканың спорт комитединин биче будурулге хевирби-биле организастаан бо чаа садыын спорттуң национал хевирлеринге мастер Роберт Хомушку эргелекчилеп турар. Садыгда спортка хамаарылгалыг бүгү-ле бараанар сайгартынар.

МАРГЫЛДАА ЭГЕЛЭЭН

Баскетболга республиканың бирги чери дээш районнарның болгаш Кызыл хоорайның шилиндек командаларының маргылдаазының киржикчилери найысалалда чыглып келгеннер. Маргылдаа «Автомобилист» спорт залынга болуп эртер.

СӨӨЛГҮ БЕЛЕТКЕЛДЕР

Республиканың спорт ниитилелдериниң аразынга бирги чер дээш ход бөмбүүнге болур маргылдаанын сөөлгү белеткелдерин спорт ниитилелдери чорудуп турар. Маргылдаалар эр улус ортузунга — Кызыл-Мажалыкка, хереэженнер аразынга—Чадаана хоорайга болуп эртер.

«АЯН-92»

Республиканың улусчу чогаадылга төвүнге чаа программа-биле тургустунган «Аян-92» деп аныктарның шоу-бөлүүнүн концерттери субботада болуп эрткен. Кол нуруузу аныктарлыг көрүкчүлерге концерттин удуртукчузу Шораан Монгуш, ыраажылар Юлия Ондар, Эрес Ондар, танцычылар Челәәш, Има, Чечек Түлүш болгаш өскедаа шоу-бөлүктүң киржикчилери солун концертти көргүскеннер.

Бо неделяда «Аян-92» Эрзин, Тес-Хем районнарның чонунга бараан боору-биле аттанып каннар.

ХООЧУН БАШКЫ, ЧОГААЛЧЫ

Хоочун башкы болгаш чогаалчы Монгуш Эрген бодунуң 70 харлаан байырын төрел-дергүлүүн, эш-өөрүнүн аразынга демдеглеп эрттирген. Хөйну көрген хоочунуң дугайында солун сактыышкыннарны чогаалчы башкының аалчылары сактып, байыр чедиришкиниин чаагай сөстерин өөрээп келгеннер. Чеден харлаза-даа, сергек, кадыкшылы, чечен сөстерп-биле М. Эргел ам-даа кыптыкан күштүүн, чогаадыкчы ажылга моон-даа ыдай улуг-хуузун киирериңе белеин бадыткаан.

(Бистин корр.).

ИХМ дыңнадып тур

ЧУРУМ ҮРЭЭШКИНИН БАШ УДУР БОЛДУРБАС ДЭЭШ

Ноябрьның сөөлгү хүннеринде Кызыл хоорайга профилактика (баш удур болдурбазының) хүннери болуп эрткен. Чижээ, паспорт албанының ажылдакчылары хоорайның аалчылар бажыңнарын доктаамал хынап турар. Оон түнелинде Моолдуң 10 хамаатызы ХКД чурттарынга турарының дүрүмүн хажытканы дээш торгаткан. Ол ышкаш даштыкы хамаатылар хүлээп ап турар организацияларның үй төлээзинге ол-ла дүрүмүн хажытканы дээш торгаал оноаган. «Убса-Нур» ассоциацияның төлээзи О. Д. Шулуу чалап алган даштыкы хамаатыларның документилерин демдеглетээн болган.

Ындыг хевирлиг чурум үрээшкиннери болганчок-ла таварыжы турар.

Ол профилактика хүннеринде Кызылдың общежитиелерин хынап көрген. Оларның хөй кезиниде өрт болдурбазының чурумунуң дүрүмнери сагыттынмайн турар. Паротурбинная, 17 «а» общежитиени амгы үеде Кызылдың бажың чоктар ниитилелинин эргезинге берген. Ол ниитилел кижилерни ынаар кирер чурттадып-ла турар, а кирер бижидилге дугайында көңгүс сагыш салбайн турар. Общежитиениң чурттакчыларының чугаазындан алырга, анаа үргүлүг өскээртен кижилер кээп хонар, арагалаар, чокшур. Оорлаар чоруктар база хөй.

Паротурбинная, 17 «б» общежитиеде эрттирилге системазы чок, телефону чок, карангы, бир дугаар каютта ээн өрээлдер бар, анаа өске улустар чыглып кээп, арагалап хонар. Бо чылдың эгезинде ону типографияга берген, ынчалза-даа ында корум-чурум тургустунмаан, кирер бижитүүн өг-бүлелер база чурттап турар. Ол общежитиени муниципалитет өнчүже шилчидериниң айтырыын чугаалажып турар, ынчан корум-чурум туруттар чалавас.

Паротурбинная, 17/1 «Тываагроөлетпүр тудуг» катты-жыышкынга хамааржыр. Мында база байлал демгилериндеп дээрбеевес. Ийи чыл иштинде хоорайда кирер бижидилгези чок хамааты М. Х. Усейнов ында канчап чурттап турарын комендант Янковская тайылбырлап чадап каан.

Чаңгыс хүннүң — ноябрь 23-түн түнелдерин көргүзерге мындыг: ол хүн 26 чурум үрээшкини, оон иштинде 14 кем-херек үүлгелиишкини бүрүткеттинген. Хоорайның чөөн талазында общежитиелерни хынаарга, 71 кижи кирер бижидилге чок чурттап турар болган, 33 кижи кирер бижидилгезин эде кылдыртпаан. Ол ышкаш хоорайда кирер бижидилгези чок, ажылы-даа чок кижилер эндерик болган.

7 кижилиг ийи бөлүк байдалы багай өг-бүлелерни хынап көрген. Олар дарызыда турар элээдилерни хынааш, документизи чок магнитофонуг, кай-да-даа ажылдаавайн турар, мурнунда шиитпирип чораан С-ти туткан.

Профилактиканың үшкү хүнүнде Кызылга 27 болуушкун болган. Оларның 7-зин изиби-биле тодараткан, Красноармейская кудумчузунда бир бажыңга назы четпес ооларны коргудуп турган, билдинмес кижилер 13 мун 300 рубль түнге идик-хепти ооргаан. Серекей кудумчузунда бажыңга эр кижиниң өлүг мөчүзү тывылган, өлүрүүшкүнге оон 19 харлыг оглу карызыттырып турар. Дружба кудумчузунда бир бажыңдан ийи шоодай марихуана, 150 грамм гашиш тывылган. 14 дугаар школа чанынга 27 харлыг Е. чолдайты кескен боо тудуп алгаш маныап турда, ону туткан.

Хоорай автобустарын хынап турда, 9 кижи хөй-ниитите удур чуурум чок үүлдевни кылган. Эзириктер сергедир чеге 31 кижини эккелген, оларның оп ийиин районнардан келген, ийиин сургуулдар боттан.

Садыг четкилериниң аңгага садар чурумну сагын турарының талазы-биле хыналда болган. Түнелинде «Велег» магазин 21 шакта арага садын турган, «Стелла» деп садыг вагончигиинде 8 шил «Пшеничная» водканы чурум үрээни дээш хавырган.

Материалды ИХМ-ниң парлалга бөлүү белеткээн.

«ОЙТУЛААШ» — КОНЦЕРТ

Тыва Республиканың культуразының хөгжүлдезинге көдээ клубтарның ажыл-чорудулгазы улуг рольдур. Көдээнин культура одагларының ажылы дээрге-ле ажылчы чонуң культурлуг дыштанылгазынче сагыш салыышкынының эгези-дир.

«Үндезин культура болгаш амгы үе» деп темалыг он хонуктуң өөредилгези Кызыл хоорайга болуп эрткен. Көдээниң культура ажылдакчыларының билиин бедидер тускай өөредилге-программалыг курска Тыванын аңгы-аңгы районнарындан төлээлер чыглып келгилээн. Бо курсту организастаан удуртурунга Культура министерствозунуң фольклор-этнографтыг «Хөөмей» бөлүүнүн директору Лариса Седенбеловна Артыманың, курс өөредилге чериниң ажылдакчыларының бот-идепкейин демдеглээри чугула.

Культура ажылдакчылары ниитизи-биле 60 ажыг шактыг кичээлдерни эрттирген. Оларның башкылары колдуунда Тыванын эртемденнери, дээди өөредилге черлериниң башкылары, тодаргайларга, уран үүл эртемериниң кандидады Зоя Кыргыс, педагогика эртемниниң кандидады Крас Салчак, эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары Айлаана Күжүгет, Валентина Сүзүкей, чалаткан эртемденнерден филология эртемниниң кандидады, Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы Иван Егорович Алексеев олар-дыр. Якутиядан ол төлээзи бүгү-делегейниң «Хомус» төвүнүң президентизи, боду хөлчок хомустаар. Мындыг шыырак башкыларлыг он хонуктуң бо семинарынга көдээ клубтуң ажылдакчылары боттарының политиктиг билиин бедидип, элээн хөй ажыктыг үүлду билип алганы чугаажок. Олар өөредилгеден дашкаар хостуг үеде «Ойтулааш» концерт программазын ,кыска хуусаада чогаадып тургускан, башкы училищезинге, Улусчу чогаадылганың болгаш ус-тывыштың төвүнге көргүзүп четтигипкеннер.

«Ойтулааштың» программазында тыва улустуң уттундурган оюнун чонга дүрзүлей аарак көргүзерин ораалдашкан. Амгы аныяктар ойтулааш дугайында эки билбес-даа болза, чамдык көрүкчүлерге көдээ клубтарда салым-чаяанныг аныяктар барын эскерип билген. Чижээлээрге, тыва улустун аас чогаалынын бир хевири болур «узуу-тынышты» Эрзиниин Бай-Даг көдээ Культура бажыңының уран үүл удуртукчузу Лариса Мандал «крут» деп сөс кожа алап тургаш, 40-ге чедир санапканын көрүкчүлер магадаан. Бай-Тайганың фольклор төвүнүң директору Роман Кыргыстың, «Мөңгүлектиң сыры» бөлүктүң удуртукчузу Андрей Өпейиниң ырлаар, хомустаар, бызаанчылаар уран талантызын кижи магадан, детквес, өөрүвес аргажок-тур.

Ынчалза-даа кайы-даа райондан чамдык күүседикчилериниң боттарынга дөмейлешкек чаңгыс-ла четпес үүлү бар: ыры бүрүзүнүң сес-домаан көрүкчүлерге билдингир дыңналып турар кылдыр, тода адаваазы, сцена культуразын сагывазы.

Тос кожуунуң тос башка төлээлериниң каттышкан «Ойтулааш» концертиниң программазын улам сайзырадып, чонга бараалгадырын, культура ажылдакчылары суурларынга чеде бергеш, чаа күш-биле идепкейлиг ажылдаарын күзээр-дир мен.

Кызыл-оол КАЛЫНДУУ.

ХҮН АЙТЫРЫЫНГА ДҮҮШПЭЭН

Политиктиг репрессияларга таварышканнарның сактыышкын хүнүнге тураскааткан республика хуралының киржикчилериниң кыйгырыында Сталинниң адын киирип буруудаткан.

Чон И. В. Сталин өлген соонда дораан ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чорукка эптеп чок турушкаш, оон баштыңчызы Сталиннин чазыгларын чаза шаап, ат-алдарын, тураскаалдарын чок кылганын эки билир.

Ханныг, халаптыг репрессияга таварышканнар эш Токанын хайыра чок чаңнаашкыннарын буруу шаап, оон тураскаалынын херээ чогуп негээн болгай. Сталиниң адынын орнунга Токанын адын киирген болза, хүн айтырыына чоок турган деп саналлыг мен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

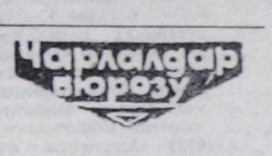

ХААК ОРУУ МАНАП ТУГ

«Хүреш» стадионунда хаак пунктузу ажыттынган, улуг, бичии размерлиг ботинкалыг хаактарны белеткээн.

Парк иштинде 500 метр. 2 болгаш 3 км хемчээлдиг орук изеттинген.

Хаак спортунга хандыкшылдыларны өг-бүлезн-биле болгаш бичии уруглары-биле кээп, ак харга изеттинген хаак оруунга маңнап, кадыкшылды экижилип, арыг агаарга дыштанырынче чаладывыс.

Ажылдаар шагы: 10 шактан 17 шакка чедир, дыштаныр хүн чок.

«ХҮРЕШ» СТАДИОННУҢ ДИРЕКЦИЯЗЫ.

Төөгүвүс саазынга артпас

Эриг сеткилминиң ханыызындан кударалмыны хүйдүлүг бижикчи эш-өөрүмге, кашдаа катап өртек-үнезин улгаттырза, каашпас дээним чоюмбиле, чуртум-биле харылзаам-дыы — «Шын» солунум медээлеп чеде бээринге идеп артар мен.

Мээн хан-төрел тыва чойумну, Саян артыңга-даа, чүртүвүс иштинге-даа элээн эртем-билиглиг, бижиирингедаа уран талантылыг бижикчилер кыжырып, кочулап, дорамчылай бээр одаашкынары мээн ишти-хөнүм кудаанды бээп-дир. Чоокта чаа безин Алдын-оол Даржаанын «Чөгенчиивисти» деп, кочуургак күүлүн номчудувус, але? Далай-Ламаның Тывага чедип келген үезинде чонувустун талгыын чөгенип бижээн болган. Теледамчыдылгаларын-даа катап-катап көрүп орар-дыр бис. кочу бар-дыр бе? Ол баскылажып каттыг дег, кээргениг чонну, черликтиг дег, алгы-кышкыны, идегел-биле дилег кылып турар кижилериниң бажын ажыр тейлей тудуп, чүдүп турар хөй холларны көрүп ор бис, чалыңганзыг-даа, кээргенчиивисти. Кижи бүрүзүнде болдунуң бурганындан, сүнезиниинден, келир үеде аксынын кежиннден, кижилерге ачы-хавааазындан аза бергени ол бе, ынчаш? Оларның оон өске идегели артпаан бе? «Ядараанда — хамнаар, чаарааанда — саяктаар» дээр чүве. Ал-боттарывыс, орантандывыс ядараанының магазы-биле ядарап кагзывыс, шажын-чүдүлгевисти-даа катаптааш чоор, көску чүвени—чонну човадып, хөйну хөгледип-даа чору ышкажыл бис.

Бот-догуннаан, сүлделиг, тухтуг күрүне-даа болу берген болзувусса, бистин Президентивис бот-тускайлан шиитпип, доктаал үндүрүп шылавазының чылдаа-биле улустарның санандарын, сумелерин, деткимчелиг харыызын албайн келген. Идегээш, чонун аразында лепшилип алган хөй депутаттарывыс «Мен болган болзумза...» деэн илеткелдеринге ээ болбайн барганына чөгени берген бис. Кандыг сагыш-биле Саян артындан этилдиг спиртти чуртче киир сөөртүп турарыл, келген аъш-чем аймаан хынзар «Санэпидстанция» чүге садарын чөпшээреп турарыл, депутаттарым?

Чер-черлерде, районнарда үндезин чурттакчы эвес кижилер садыг-магазин ажыдып алган, бодувустун-на черивистиң эът-чемин боттарывыска улуг өртекке садып, алды-киживисти, акшамөөгүнүвүстү куругладыр кактап, хуужудулга чектерин (ваучерни) чондан каш шилаага-биле көгүдүп ап, байын турлар деп канчап биживес мен. Оон эрткеш, бо хөрептитеннерге не-черивисти кечимнеп, улдуннап садар бис бе? Эмискиктиг, ажыг хоранныг шилин эдере чүгүрбейн, ыт ишпес «кара сугдан» чарлыылыпар!

Акташ-төрел арыг ханыысты аваа төкпээлинер, амытынывыска чедишпээлинер, амыр-тайбың улуг-биче төрээн чонувустун хилинчээн көрбээлинер, каш саниыг боттарывыс камгалажыылынар. Алызы барын ава черивис эзлери боол, адаөгбевистиң изин базып чоруулунар!

«Тываларга төнүп, саазын кырыына төөгүзү артар» деп, кандыг-даа шажын номунда бижиттинмээн, ат-алдарлыг бай Тывавысты салгалдан салгалче ак-көк хевээр дамчыдып чоруур хуу-салымныг бис, төрелдерим. Арагалаашкынга-даа, кем-херек үүлгедиишкиннеринге-даа, чүрт иштинге түе дүрүм үндүрүп аар эрге кижилерде, чүдүүр бургаинарывыс-даа кижи бүрүзүнде түе-түе, чаңгыс аарыгның эмнеин кижилер айыы-биле түе болур. Чүгле шимчеңир херек.

Борис ДОНДУК-ООЛ.
Каа-Хем район.

КИНО

ДЕКАБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь и магия» 10.00, 11.50, 13.40 15.30, 17.20 шактарда, видеозал: «Непобедимый отряд» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 16.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дух мщения» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ВОСТОК»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

«СЫЛДЫСЧЫГАШ» — БАЙ-ТАЙГАДА

Республиканың «Сылдысчыгаш» уруглар солунунуң редактору Александр Шоюн эрткен неделяда Бай-Тайга кожуунунуң Шуйнун долу эвес кадыкшылга школазынга, Кызыл-Дагның, Тээлинин № 2 ортумак школаларының өөренникчилери-биле болгаш районнуң культура ажылдакчылары-биле ужуражылгаларны эрттирген. Ол «Сылдысчыгаштың» эрткен, амгы болгаш келир үеде ажыл-чорудулгазының дугайында таныштырылганы, солунунуң келир чылгы чагыдылгазының канчаар чоруп турарының дугайында дыңнадыгны база кылган. Болуп эрткилээн ужуражылгалар үезинде чыыганнар биле редакторнуң аразынга ажык чугаалар база болган. Уруглардың сонуургаан айтырыгларына Александр Шоюн делгеренгей харыыларны берген.

Редакцияның хөй саниыг бичин бижикчилериг кожуунларының бирээзинге Бай-Тайга кожууну хамааржыр. Ук кожуунуң школаларында өөренип турар уруглар боттарының школаны амыдыралында солун үүлдерни, сагыш-сеткилин доюлдуруп чоруур бодалдарын ынак солунуче доктаамал бижип, «Сылдысчыгаштың» номчукчуларына таныштырып турар. Ындыг бижикчилерни канчап шаңнаан, мактавас боор. Ужуражылгалар эрттирген школаларында өөренип турар идепкейлиг бижикчилерге редактор А. Шоюн өртектиг белектерни тывыскан.

Од районнуң улус өөредилге кидизиниң ажылдакчыларыбиле база ужурашкан. Республикада кара чаңгыс уруглар парлалгазы «Сылдысчыгаштың» келир чылгы чагыдылгазын декабрь 15-ке чедир узутканын дыңнаткаш, бо талазы-биле ажылды арткан хонуктарда улам күштелдирерин А. Шоюн олардан дилээн.

Эргим башкылар! Хүндүлүг ада-нелер, кырган-авалар, кырган-ачалар, утбалар база акылар!

Тус черниң солунарынга чагыдылганы декабрь 15-ке чедир узаткан. Республикада үнүп турар хөй саниыг солунарның эш-не чиик өртектин уруглар-ывыс солуну — «Сылдысчыгаш»! Оон бүдүн чыда чагыдылгазының өртээ 52 акша.

Кандыг-даа уруг бодунуң ынак солунунга чагыдылгалыг болуксаар. Ынчалза-даа ону ол боду чагыдып алыр эргежиннээ чок боор. Аваа ачы-буянныг дузаны силер, адаиелер, кырган-авалар, кырган-ачалар, утбалар, акылар чедирер силер. Ынчангаш уруглар-ывыстың азы дунмаларывыстың ынак солуну «Сылдысчыгаштың» келир чылгы чагыдылгазын бээрин утпайн көрээлиер!

(Бистин корр.)

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин хоочуну

Ховалыг Чанчыпович НУРСАТТЫҢ

76 харлаан чорааш мөчээнин дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТҮРҮЗҮКЧҮДАЛЫ Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң ораалакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң ораалакчызы), Н. С. Эргеп.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп адыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң ораалакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ораалакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргада—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинче бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалларының авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле ачуушпейн барын болур. Айытынган фактылары, саныары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 234.